

УДК 94 : [323.13 (=161.263-051) (477-22) «18/19» (045)
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.3\(47\).727](https://doi.org/10.33782/eminak2024.3(47).727)

ON ETHNIC SELF-IDENTIFICATION OF DNIPRO UKRAINE PEASANTRY IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

Igor Fareniy

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine)

e-mail: fareniy_igor@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to find out the ideas of the peasantry of Dnipro Ukraine (Naddnyprianshchyna) about their ethnicity and interests related to it.

The scientific novelty is in the fact that detailed data on the ethnic self-identification of the peasantry of Dnipro Ukraine are presented, and a balanced picture of the ethnic self-awareness of the peasant stratum is given. The results of the study deny the unequivocal interpretation of the ethnic self-identification of the peasantry, which in the scientific literature states either the absence of ethnic self-identification of the peasantry, or a high level of national consciousness. The research paper shows various trends of ethnic progress in the environment of the peasant community, the process of transforming the peasantry from an ethnographic mass into a fully formed national unity, and the reasons for the ethnic transformation of the peasantry.

Conclusions. In the ideas of the peasant community of Dnipro Ukraine about their own ethnicity, different trends were combined. Some peasants did not identify themselves ethnically and were cautious about attempts to develop national culture. At the same time, the peasantry distinguished themselves from representatives of other ethnic groups. Interest in Ukrainian-language literature could be observed among a certain part of the peasantry. There were also some peasants who clearly identified themselves ethnically, were characterized by an understanding of national interests, and showed readiness to protect them.

The mentioned trends constituted qualitatively different levels of ethnic development of the peasantry, which entered the period of formation of national consciousness and intensively passed the path from the ethnographic mass to the national community. The reasons for the ethnic transformation had become the cultural, propaganda, political, and ideological work of the intelligentsia, the participation of the peasantry in the revolutionary social and political struggle and military events, as well as the involvement of the peasant economy in the sphere of commodity-market relations with the representatives of a foreign environment, which led to the formation of ethnic identity among the peasantry. At the same time, during the studied period, obviously, not all representatives of the peasant stratum acquired a fully formed ethnic consciousness.

Funding. The study was prepared based on the results of fundamental research 'The Socio-cultural Space of Ukraine in the Second Half of the Nineteenth – First Third of the Twentieth Century: the Peasant-centric Dimension' (state registration number: 0123U101600) with the support of the Ministry of Education and Science of Ukraine.

Keywords: Ukrainian peasantry, Dnipro Ukraine, ethnic self-identification

ПРО ЕТНІЧНУ САМОІДЕНТИФІКАЦІЮ СЕЛЯНСТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ 19 – ПОЧАТКУ 20 СТ.

Ігор Фареній

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)

e-mail: fareniy_igor@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

АНОТАЦІЯ

Мета дослідження – з'ясувати уявлення селянства Наддніпрянської України про свою етнічну приналежність та інтереси, пов'язані з нею.

Наукова новизна полягає у тому, що представлені докладні дані щодо етнічної самоідентифікації селянства Наддніпрянської України, подано збалансовану картину етнічного самоусвідомлення селянської верстви. Результати дослідження заперечують однозначне трактування етнічної самоідентифікації селянства, яке у науковій літературі передбачає або констатацію відсутності етнічної самоідентифікації селянства, або – високого рівня національної свідомості. Стаття показує різні тенденції етнічного поступу в середовищі селянського соціуму, процес перетворення селянства з етнографічної маси у сформовану національну єдність і причини етнічної трансформації селянства.

Висновки. В уявленнях селянського соціуму Наддніпрянської України про власну етнічну приналежність сполучалися різні тенденції. Частина селян в етнічному відношенні себе не ідентифікувала, стримано ставилася до спроб розвитку національної культури. Водночас селянство відрізняло себе від представників інших етносів. Серед певної частини селянської верстви проявлявся інтерес до україномовної літератури. Існував і прошарок селянства, що чітко ідентифікував себе в етнічному відношенні, відзначався розумінням загальнонаціональних інтересів, і виявляв готовність до їх захисту.

Вказані тенденції становили якісно різні рівні етнічного розвитку селянства, яке вступило у період формування національної свідомості й інтенсивно проходило шлях від етнографічної маси до національної спільноти. Причинами етнічної трансформації стала культурно-пропагандистська та політико-ідеологічна робота інтелігенції, участь селянства у революційній соціально-політичній боротьбі та воєнних подіях, а також втягування селянського господарювання у сферу товарно-ринкових відносин з представниками інонаціонального середовища, що зумовлювало формування етнічної ідентичності серед селянства. Водночас протягом досліджуваного періоду, очевидно, не усі представники селянської верстви набули сформованої етнічної свідомості.

Фінансування. Стаття підготовлена за результатами фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

Ключові слова: українське селянство, Наддніпрянська Україна, етнічна самоідентифікація

Вступ

Останні десятиліття позначені посиленням інтересом до питань національного розвитку та національної свідомості українців. Серед науковців, політиків та громадськості викликає зацікавлення як поточний стан національних проблем,

так і історичне минуле національного поступу. Цей процес викликаний політико-ідеологічними причинами – намаганням довести правомірність національної державності, закласти міцні ідеологічні основи її існування. Водночас у питанні про національний розвиток українців присутній й суто пізнавальний аспект, який також викликає належний інтерес, оскільки дає адекватне бачення проблеми, показує базові можливості національного самоствердження. Серед різних аспектів етнічного розвитку та національного руху українців – проблема національної свідомості селянства – тривалий час домінуючої частини українського народу. Особливу цікавість викликає уявлення селянства про свою етнічну приналежність наприкінці 19 – на початку 20 ст., коли селянські маси взяли участь у національно-визвольній революційній боротьбі, переломних подіях перших десятиліть 20 ст.

Огляд літератури

Питання культури і світогляду українського селянства мають досить тривалу історію наукового вивчення, яка вже заслужила історіографічних узагальнень¹. Об'єктом зацікавлення стала й етнічність та національна свідомість українського селянства. Вона частіше розглядається як у контексті проблем національного руху, повсякденного життя землеробів, рідше – у процесі дослідження культури селянства. При цьому рівень етнічної самоідентифікації загалом оцінюється як дуже низький. Так, Б. Кравченко на основі досить презентабельної джерельної бази відзначає, що «величезна маса українського селянства мала слаборозвинуте відчуття своєї національної ідентичності». Водночас «кожне село мало своїх національно свідомих селян» і на початку 20 ст. селянство виказувало позитивну динаміку формування національної свідомості².

М. Рябчук стверджує, що навіть у сучасній Україні існує ще «донаціональна самосвідомість сільського населення». А в часи столітньої давності для українського народу питання національності не становило високої актуальності навіть в умовах української революції. Дослідник зазначає: «не були “націоналістами” ...повстанці Петлюри, котрі громили єврейські містечка й дворянські садиби головно з прагнення помсти й грабунку, а не задля політичної емансипації невідомої, та й не надто потрібної їм “української нації”»³. На відсутності інтересу селянства до національного питання твердить у своїй дисертації С.С. Румянцева⁴. О.М. Федьков і В.О. Магась пишуть, що на початок 20 ст. «селянству подекуди бракувало навіть мінімального національного самоусвідомлення». Водночас процес набуття національної свідомості селянством виказував прогрес⁵. Т.Ю. Горбань на підставі поглядів сучасників показала початковість процесу набуття жителями України початку 20 ст.

¹ Якиминська Л.В. Історіографічний аналіз ментальності українського селянства. *Чорноморський літопис*. 2012. Вип. 5. С. 135-140; Дровозюк С. Питання національної свідомості селянства 20-30-х років ХХ ст. в українській історіографії. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. Вип. 13. С. 30-33.

² Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. Київ: Основи, 1997. С. 48-49.

³ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. Київ: Критика, 2000. С. 35-36.

⁴ Румянцева С.С. Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900-1917 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2002. С. 9, 11.

⁵ Федьков О.М., Магась В.О. «Селянству – владу і землю». Всеросійський селянський союз в Україні. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Под. нац. ун-т, 2011. С. 178-180.

національної свідомості, коли, за її словами, «національна свідомість українців..., усвідомлене сприйняття національного інтересу як інтересу колективного, ще не являли собою завершеної системи світогляду»⁶. На відсутність результативності в справі «включення селян у конструювання модерної нації» чи то української, чи російської наполягає М.В.Гаухман⁷. Неспроможність селянства «мислити національними категоріями» відзначена у дисертації В.О.Венгерської. Для селянського середовища, як вона стверджує, характерною була «локальна ідентифікація». Щоправда, дослідниця відзначає, що на початку 20 ст. процес «націоналізації» селянства прискорюється, і пов'язаний з політичними перетвореннями та громадянськими свободами⁸. У дисертації В.А.Філінюка вказується, що у відповідну епоху про «високу національну свідомість селянства... було ще рано говорити»⁹. Дуже помірний інтерес селянства до національного питання відзначає Я.Верменич. Вона вказує, що «...селянська маса... мляво відгукувалася на пропаганду українських пріоритетів і федералістських ідей...»¹⁰.

Не відзначаються високими оцінками національної свідомості українського селянства і зарубіжні вчені. Британський історик Едвард Карр вказував, що «український націоналізм... особливо не приваблював до себе селянство» і «Український національний рух... не викликав широкого відгуку ні у селян, ні у промислових робітників»¹¹. Інший британський дослідник Е.Вілсон пов'язує рівень національної свідомості українського селянства цього періоду з діяльністю інтелігенції, та відзначає пріоритетність для нього економічних устремлень, а не національних. Селяни прихильно ставилися до спілкування доступною для них мовою, але не переймалися національними зразками культури – «не надто цікавилися українськими літературними творами». І як вказує вчений: «До поширених... припущень, буцімто селяни – це латентні націоналісти, слід ставитися з обережністю»¹². Американський історик і політолог українського походження Роман Шпорлюк селянський фактор спеціально не розглядає, відводячи селянству роль етнографічної маси, географічне розселення якої дозволило з'ясувати межі України¹³, а також як

⁶ Горбань Т.Ю. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першої чверті XX століть: автореф... докт. політ. наук. Київ, 2010. 36 с.; Горбань Т.Ю. Проблема формування нації та національної свідомості у поглядах українських громадсько-політичних діячів початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. XVIII. С. 294-301 та інші праці.

⁷ Гаухман М.В. Українське селянство Правобережної України в націотворенні (1905-1914 рр.): між російським та українським проектами. *Сторінки історії.* 2012. Вип. 33. С. 98-108.

⁸ Венгерська В.О. «Українські проекти» та націотворення в імперіях Романових і Габсбургів: ідеї, концепції, практики (кінець XVIII – початок XX століття): автореф. дис... докт. іст. наук. Київ, 2013. С. 6, 36.

⁹ Філінюк В.А. Повсякденне життя селянства Правобережної України в період Центральної Ради: дис... канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 59.

¹⁰ Верменич Я.В. Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2016. 356 с.

¹¹ Карр Э. История Советской России. Кн. 1: Большеви́стская революция. 1917-1923. Т. 1-2. Москва: Прогресс, 1990. С. 237.

¹² Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Пер. з англійської. Київ: К.І.С., 2004. С. 204-206.

¹³ Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ: Дух і літера, 2016. С. 445.

людський ресурс для формування нації, який дозволяв творцям українського національного проекту «дійти до селян і навчити їх, що вони українці»¹⁴.

На загальному фоні таких неоптимістичних характеристик високо оцінює за станом на 1917 р. рівень національної свідомості українського селянства В.Ф.Верстюк. За його словами: «Селянський рух став наймасовішою складовою частиною українського національно-визвольного руху...»¹⁵.

Загалом дослідження присвячені національному питанню, пропонуючи оціночні судження щодо селянства, не дають докладної характеристики етнічній самоідентифікації чи свідомості. Не більшою ґрунтовністю відзначаються у цьому питанні й дослідники соціокультурного розвитку українського селянства. Так, Ю.П.Присяжнюк, присвячуючи значну увагу проблемам етнокультурної ідентичності, зосереджується загалом на зовнішньому сприйнятті сучасниками українського селянства другої половини 19 – початку 20 ст. При цьому відзначає унікальність, сталість і витривалість етнокультурних рис селянської спільноти¹⁶, але водночас констатує локальний характер селянського відчуття єдності, коли, як він пише, «кожна місцина залишалася маленьким світом мови, релігійних переживань, фольклорної культури, історичної пам'яті». Дослідник зазначає, що «Проблеми етнокультурної самобутності... селян переважно не турбували» і пропонує «звернути увагу на мізерність потенціалу усвідомлення самим простолюдом сутності, мети, завдань національного руху, свого місця в цьому процесі»¹⁷.

Схожі погляди на проблему продемонстровані й у спеціальному дослідженні з соціокультурного розвитку селянства О.В.Михайлюка. З посиланням на ряд відомих національних діячів початку 20 ст. вчений бачить у селянстві етнографічну масу, яка «будучи носієм етнічних особливостей, не могла їх відрефлектувати» та відзначалася локальним сприйняттям світу (в обсязі декількох відомих на практиці сільських населених пунктів). Щоправда, дослідник вказує на здатність селян відрізнати себе від іншої в етнокультурному відношенні людності. Однак останнє, наголошує О.М. Михайлюк, було пов'язано не з етнічною ідентифікацією, а усвідомленням культурної іншості, зумовленої не розумінням етнографічних характеристик, а рисами традиційного суспільства та розбіжністю економічних інтересів. Загалом, як зазначає вчений, «"націоналізм"... селянства... мав антимодернізаційну, антибуржуазну, проімперську, традиціоналістську спрямованість»¹⁸.

Оскільки ні дослідження з проблем національно-визвольного руху, ні наукові праці із соціокультурного розвитку селянства не пропонують докладної картини

¹⁴ Цит. за: *Трегуб Г.* Роман Шпорлюк: «Модерна нація починається зі слів: «Ми різні, але всі – українці». *Історична правда.* 2012. 12 лютого. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/12/72390/>

¹⁵ *Верстюк В.Ф.* Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917). *Український історичний журнал.* 2003. № 3. С. 71.

¹⁶ *Присяжнюк Ю.П.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2007. С. 501–539.

¹⁷ *Ibid.* С. 502, 514–515.

¹⁸ *Михайлюк О.В.* Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. С. 194–199; *Михайлюк О.В.* Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття XX ст. (1900–1922 рр.): соціокультурні трансформації: автореф. дис... докт. іст. наук. Дніпропетровськ, 2009. С. 23.

етнічної самоідентифікації землеробського загалу, й водночас по різному бачать рівень національної самосвідомості, існує необхідність предметного дослідження порушеного питання. Також, враховуючи констатації відсутності етнічного самоусвідомлення в українського селянства чи його початкового етапу, об'єктивно виникає і питання про соціальну базу подій Української революції, коли, за словами В.Ф. Верстюка, «Селянський рух став наймасовішою складовою частиною українського національно-визвольного руху...»¹⁹ чи Української селянської революції, з концепцією якої виступив С.В. Корновенко²⁰. Цілком очевидне концептуально-пізнавальне протиріччя між баченням селянства як етнографічної маси та його участю у національній революції в якості рушійної сили вимагає пояснення та спеціального розгляду проблеми етнічної самоідентифікації селянського загалу.

Мета представленої статті – з'ясувати та конкретизувати уявлення селянства Наддніпрянської України про свою етнічну приналежність та інтереси, пов'язані з нею.

«...ВЕЛИКИЙ... НАРОД НЕ ЗНАЄ СВОГО ЙМЕННЯ»: УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ЯК ЕТНОГРАФІЧНА МАСА

Наприкінці 19 – на початку 20 ст. селянство Наддніпрянської України мало цілком виразні культурні риси, що демонстрували належність до самостійного етносу. Зацікавлені сучасники називали жителів сільської місцевості «малоросами», відзначаючи, що розмовляють вони окремою «малоросійською мовою», відмінною від «літературної», і мають специфічний зовнішній вигляд – «народ за зовнішністю здоровий, і досить гарний»²¹. При цьому мовні особливості селяни мають такі, що для їх відображення «в російській азбуці не існує... знаків». У зовнішності «помітного впливу іноетнічних (мов. оригіналу – «инородческих») домішок не проявляється», – відзначав спостерігач за народним побутом, – й «усі корінні жителі за походженням і за зовнішністю належать до малоросійського населення»²². Внаслідок виразних національних ознак населення території його розселення на початку 20 ст. називали «українськими губерніями»²³, а частіше – «Україна»²⁴. Існування українського етносу цілком визнавалося інтелектуалами у міжнародному просторі²⁵. Серед простолюду російських етнографічних земель, що межували з українськими, існувало поняття про окрему країну – «Україну», яка трактувалася як країна «де хохли живуть»²⁶.

¹⁹ Верстюк В.Ф. Український національно-визвольний рух... С. 71.

²⁰ Абразимова О.М., Корновенко С.В. Соціально-політична активність селянства УСРР у роки непу. Черкаси: Черк. нац. ун-т, 2017. С. 37.

²¹ Матеріали для етнографічного изучения Харьковской губернии. Гл. I: Старобельский уезд. Харьковский сборник. 1895. Вып. 9. Отдел II. С. 455, 482-483.

²² Матеріали для етнографічного изучения Харьковской губернии. Гл. I: Старобельский уезд. Харьковский сборник. 1894. Вып. 8. Отдел II. С. 174.

²³ Див.: Очередная задача нашей кооперации в деле просвещения народных масс. Муравейник. 1916. № 50. С. 977.

²⁴ Напр.: Бородаевский С. Из поездки по Украине. Украинский вестник. 1906. № 10. С. 731-737.

²⁵ Донцов Д. Украина в новейшей европейской литературе. Украинская жизнь. 1912. № 12. С. 44-55; Донцов Д. «The friends of the Ukraine». Английская пресса об Украине и украинском вопросе. Украинская жизнь. 1913. № 10. С. 34-39; Русова С. Англичанин об украинском вопросе. Украинская жизнь. 1914. № 5-6. С. 86-91.

²⁶ Сріблянський М. На межі (Глухівський повіт на Чернигівщині і Севській на Орловщині). Маяк. 1913. № 6. С. 10.

Однак яскравість етнокультурних характеристик не завжди зумовлювала усвідомлення селянством власної етнічної належності. За деякими сучасними оцінками, найнеоптимістичнішою була ситуація на Волині, а «найсвідомішими» у національному відношенні вважаються селяни Полтавщини²⁷. При цьому опитування сільського населення в Полтавській губернії, проведені у 1896-1898 рр., щодо «імені народу», до якого належать, показали, що лише «порівняно освічені» називали себе «малоросами». Траплялися й такі самоназви як «хохли», «хохли-хлібороби» та «запорожці». Називали себе також і «руськими» (мовою оригіналу – «русскими»). У певних частинах Полтавщини селяни ідентифікували себе лише у соціальному аспекті: говорили, що вони «мужики», «козаки», «люди». А певна частина селян Полтавщини ніяк себе не ідентифікували – «не засвоїли ніякого племінного імені». Щоправда, від інших етносів – «племінних груп» – росіян, литвинів – відрізняли. Своїх земляків-полтавчан жителі Полтавщини частіше називали «галушники». А мешканців Правобережної України полтавські селяни називали польщаками²⁸. Асоціація жителів Правобережжя з Польщею взагалі була характерною рисою уявлень селян Лівобережної України²⁹.

Показовими щодо етнічної самоідентифікації вже на початок 20 ст. є спогади сільського мешканця Літинського району на Поділлі В. Максимця, якому у 1908 р. виповнилося 14 років. Через два десятиліття (у 1928 р.) він згадував про ті часи: «Я не знав тоді, що ми називаємось українці, що наша мова – українська...»³⁰. Цей випадок можна було б віднести до непоказового, оскільки йдеться лише про одну людину. Однак сучасники подій початку 20 ст. однозначно вказували, що відсутність уявлення селян щодо своєї етнічної приналежності має загальний характер. Так, у 1909 р. журнал «Українська хата» задавався питанням: «Чи знає український народ назвати себе?», й однозначно відповідав: «ні». А далі уточнював: «...в часи високої культури – він не знає, хто він такий», і прикро дивувався: «...такий великий числом народ не знає свого ймення, ...показує повний брак своєї культури...»³¹. Інше україномовне видання «Маяк», вже дещо згодом, у 1913 р. відзначало: «...в середку України – не доводилось бачити ...людей з національною свідомістю»³².

Прикметним щодо ставлення до своєї власної культури є реакція селян на використання української мови у книгодруці. Журнал «Рідний край» у 1906 р. вказував, що однією з перешкод поширення україномовної преси серед селянства є «Брак національної свідомости, безпросвітна селянська темнота»³³. Крім відсутності інтересу, помічалася й велика упередженість селян щодо друкованого слова українською мовою. Журнал «Рідний край» з цього приводу зазначав: якщо селянин дізнається про використання української мови у періодиці, то «думає, що це з нього глузують, що це написано на сміх, мовляв, пани понापечатували по

²⁷ Див.: Федьков О.М., Магась В.О. «Селянству – владу і землю». Всеросійський селянський союз в Україні. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Под. нац. ун-т, 2011. С. 178.

²⁸ Что сказала население Полтавской губернии о своем старом быте / Сост. Л.В. Падалка. Полтава: Тип. Г.И. Маркевича, 1905. С. 16-19.

²⁹ Див.: Правобережець В. Политика польских руководящих сфер по отношению к Украине. Украинская жизнь. 1914. № 12. С. 31.

³⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. 290. № 3588. Арк. 1.

³¹ К. Общєруска інтелігенція на Україні. Українська хата. 1909. № 9. С. 496.

³² Сріблянський М. На межі... С. 10.

³³ Татарин Т. Українські часописи на селі. Рідний край. 1906. № 40. С. 9.

мужицькому газет для своєї забавки, щоб було з чого попосміятися»³⁴. Перестороги у ставленні до українського книгодруку відзначав і журнал «Український вісник» («Украинский вестник»). У тому ж 1906 р. його дописувач зафіксував випадок, коли селянин висловив міркування, що у разі застосування у літературі україномовного тексту «важко буде розібратися у незнайомому питанні, якщо воно буде надруковано українською»³⁵. На Херсонщині відомий випадок, коли використання інтелігентом у спілкуванні з селянами української мови викликало пересторогу. Хлібороби висловились за бажаність ведення розмови російською мовою³⁶. Складнощі у сприйнятті селянами української мови у літературі спостерігалися на Поділлі³⁷.

У зв'язку з такою ситуацією відомий російський вчений-славіст та історик О.Л. Погодін, не без резону, зазначав: «Треба, щоб хто-небудь авторитетний довів..., що український народ усвідомлює, що йому потрібна і окрема писемність, і національна школа, та ін.»³⁸. Ще конкретніше та відверто брутально висловилося щодо національних потреб українців один із польських часописів, який характеризував Україну «як спокійне море», де «поширений велетенський хохляцький народ..., в'ялий, нерухомиий..., усі байки про український сепаратизм не лише йому абсолютно чужі, але навіть на ім'я зовсім не відомі. Вони – хохли, тільки хохли...»³⁹.

ПРОЯВИ ЕТНІЧНОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ

Стан селянства як етнографічної маси – не єдина його характеристика. У контактах з іншими етносами українські селяни цілком ясно усвідомлювали свою відмінність від них. Відомий національний діяч початку 20 ст. Василь Доманицький відзначав, що селяни ідентифікують себе як «руські» чи «православні», однак відрізняють себе від росіян і білорусів⁴⁰. Постійні контакти на етнографічних межах розселення різних народів дають конкретні приклади селянських етнічних почувань. Так, селяни Харківської губернії відмежовували себе від росіян і називали їх «москалями», «лапотниками» та «кацапами». При цьому до «москалів» «ставляться... недовіжливо і боязливо: ...вважають їх хитрими, лукавими, лінивими, злими та мстивими». І взагалі, за словами сучасника, «наш селянин уникає мати яку-небудь справу з москалем...»⁴¹. Інший сучасник щодо селян Чернігівщини відзначав, що шлюби з мешканцями сусідньої Орловщини у них не практикуються – «шлюбів мішаних майже нема». Селянки – «хахлушки» – пояснювали це тим, що «кацапи – вонючі»⁴². А на Харківщині

³⁴ Ibid. С. 8-9.

³⁵ *Бородаєвський С.* Из поездки по Украине. *Украинский вестник*. 1906. № 10. С. 735-737.

³⁶ *Федьков О.М., Магась В.О.* «Селянству – владу і землю...» С. 178.

³⁷ *Кароєва Т.Р.* Розвиток книжкової культури як чинник модернізації суспільства в українських губерніях другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: дис... докт. іст. наук. Київ, 2016. С. 319.

³⁸ *Погодин А.* Необходимость украинской программы (Письмо в редакцию). *Украинская жизнь*. 1912. № 12. С. 92.

³⁹ Цит. за: *Правобережець В.* Политика польских руководящих сфер по отношению к Украине. *Украинская жизнь*. 1914. № 12. С. 36.

⁴⁰ *Доманицький В.М.* Хто ми? Що ми? І чого нам треба? *Із науково-творчої спадщини*. Книга третя. Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2013. С. 273.

⁴¹ Матеріали для етнографічного изучения Харьковской губернии. Гл. І: Старобельский уезд. *Харьковский сборник*. 1894. Вып. 8. Отдел II. С. 338-339.

⁴² *Сріблянський М.* На межі... С. 10-11.

«...хохол не одружується на московці, бо вона "кисла"»⁴³. У трудовій діяльності українські селяни намагалися не взаємодіяти з великоросами, бо ті до них «неприхильно ставляються», і взагалі, за спостереженнями сучасника, «національний антагонізм між москалями і українцями великий і доводить іноді до сумних курйозів». У підсумку, навіть «ніколи вкупі обідати не сядуть»⁴⁴.

Цілком виразно відчували свою відмінність українські селяни і від німців. Однак не виявляли при цьому особливої неприязні чи ворожості навіть в умовах Першої світової війни. За даними Київського губернського жандармського управління станом на 1915 р.: «Ставлення маси простого народу до військовополонених усіх національностей цілковито коректне, навіть співчутливе, з тих міркувань, що беззбройний ворог не становить небезпеку..., полонений воїн виконував свій обов'язок»⁴⁵.

Цілком доброзичливо, із співчуттям та устремлінням допомогти ставилися селяни Київщини до селян-біженців з Волинської і Подільської губерній⁴⁶. Можливо, в останніх бачили співвітчизників не лише за ознакою державної приналежності. А от щодо селян Галичини проявлялася помітна специфіка. За інформаціями органів жандармерії, «селянське населення Київської губернії... вороже приймає біженців з Галичини, вважає їх чужими людьми, якби вередливими іноземцями, що можуть осісти на руській землі на шкоду селянському землеволодінню...»⁴⁷. За цим, ймовірно, стояло таки визнання спорідненості з такими «іноземцями», яка за уявленнями селян Київщини могла призвести до появи підстав на місцеве землеволодіння. Звідси й ворожість до біженців, які можуть зазіхнути на майно. Однак специфіка сприйняття галицьких селян, як людей умовно «чужих», з боку наддніпрянських землеробів, очевидно, існувала. Її можуть ілюструвати слова мешканця містечка Ружин на Бердичівщині, представника місцевої комуни, яка сформувалася з колишніх мігрантів до Америки. У 1920-х рр. група селян-заробітчан повернулися із-за океану, і за словами одного з них, «...всі ми родом з України, Галичини та Білорусії, об'єдналися в далекій Америці й повернулися на свою батьківщину...»⁴⁸. У цій селянській фразі проявилось сприйняття Галичини як окремої самостійної країни, хоч і спорідненої з Україною та Білорусією.

Між тим, усвідомлення українськими селянами своєї окремішності спостерігалася не лише у разі контактів з іншими, «чужими», народами. Поряд з вище зазначеним інфантильним ставленням до літератури українською мовою, серед певних селянських громад спостерігався й цілком виразний інтерес до рідного слова. У 1906 р. журнал «Рідний край» відзначав, що пересічні «...читачі чим далі, тим більше і більше цікавляться рідною мовою і всім тим, що діється на Україні...»⁴⁹. У селі Колодистому Звенигородського повіту на Київщині за

⁴³ *Иванов В.В.* Современная деревня в Харьковской губернии. *Харьковский сборник*. 1893. Вып. 7. С. 3.

⁴⁴ *Сріблянський М.* На межі... С. 10.

⁴⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Київ. (ЦДІАК). Ф. 274. Оп. 4. Од.зб. 456. Арк. 9зв.

⁴⁶ ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Од.зб. 456. Арк. 14.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Як працюють наші колективи (Розмови з представниками від наради колективістів Київщині). *Сільрада*. 1925. № 2. С. 23.

⁴⁹ *Селянин*. Камишна, Миргородського пов., Полт. губ. *Рідний край*. 1906. № 46. С. 15.

ситуацією на той же 1906 рік грамотні селяни читали газету «Громадська думка», згаданий журнал «Рідний край» та інші⁵⁰. У 1910-х рр. часопис «Маяк» на прикладі конкретного сільського населеного пункту демонстрував широкий спектр україномовної літератури на селі. На 1913 р. у селі Бабинці Сквирського повіту на Київщині передплачувалося по одному примірнику газети «Рада», журналів «Літературно-науковий вісник», «Наша кооперація», «Світова зірниця», по декілька примірників часописів «Маяк» і «Рілля», а також практикувалися для читання «Порадник-календарь» і відривні календарі. У результаті, як зазначав дописувач журналу «Маяк», селяни «почали шукати кращого шляху... через книжку і газету» й «українська часопись на селі... внесла промінь світла в ...селянську темряву»⁵¹.

За матеріалами дисертації Т.Р. Кароєвої, у 1910-х рр. для сільських дітей україномовна книжка була вже звичним явищем. А серед дорослих на Поділлі, за висновками жандармерії, певною перевагою користувалася література «малоросійською» мовою⁵². Процес зацікавлення україномовною літературою стимулювався зростаючою якістю друкованого слова. Як оригінально зазначав журнал «Хлібороб» («Хлибороб») з цього приводу: «...книжок незрозумілих в українській літературі небагато»⁵³.

На початку 20 ст. спостерігалось розуміння загальноукраїнських національних інтересів. Це досить ясно проявилось в умовах революційних подій 1905-1907 рр. Так, жителі села Туровки на Київщині своєму висуванцю до Державної думи дали наказ, який засвідчував їх усвідомлення своєї національності та належності до конкретної країни. Селянському обранцю – селянину А. Грабовецькому – у письмовій формі було сказано: «Ми впевнені, що Ви будете вірним і рідним сином України». Мешканці низки сіл Канівського повіту наказ депутатам Державної думи складали на могилі Тараса Шевченка, що відверто засвідчувало їхні національні почуття⁵⁴.

Етнічну приналежність демонстрували селяни-депутати Державної думи. У другому складі Думи представники українських губерній спочатку увійшли до складу «трудової групи». Однак, переконавшись, що українські проблеми не входять до пріоритетів цієї фракції, селяни-депутати залишили її. Після цієї події усі депутати обрані в Україні, 24 травня 1907 р. із міжфракційної української парламентської громади створили у Державній думі самостійну українську фракцію⁵⁵. Отже, селянська активність у національному питанні посприяла консолідації усіх українських депутатів.

Національні устремління селянства проявилися й у їхніх вимогах в умовах революційних виступів. У 1905 р. селяни Сумського повіту Харківської губернії домогалися відкриття українських шкіл та української гімназії у Сумах⁵⁶. У цей

⁵⁰ В.Я. Колодисте. Звенигородського повіту. *Рідний край*. 1906. № 21. С. 14.

⁵¹ *Останчук Т.* Бабинці, Сквирського повіту (на Київщині). *Маяк*. 1913. № 25. С. 13.

⁵² *Кароєва Т.Р.* Розвиток книжкової культури... С. 262, 321.

⁵³ *Проконченко С.* Украинская библиотека для хлібороба. *Хлибороб*. 1917. № 13-14. С. 396.

⁵⁴ *Spectator*. На Украине. *Украинский вестник*. 1906. № 2. С. 124-127.

⁵⁵ *Коник О.О.* Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних Думах: автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 1994. С. 20-21.

⁵⁶ *Корновенко С.В., Герасименко О.В.* Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902-1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. С. 61.

же період у селах Полтавської губернії: Нефорощі, Параскіївці, Карлівці, Кубинцях, Диканьці, Мачухах та інших – збори місцевих мешканців висловлювалися за необхідність автономії України⁵⁷. У 1906 р. у Полтаві відбувся селянський з'їзд, який поставив вимогу автономії України⁵⁸.

На початку 1910-х рр. сучасники відзначали існування національної свідомості саме серед представників селянського середовища. Так, у колах соціал-демократії констатовалося, що «Під впливом переслідування культурних устремлінь нашого народу починає проявлятися український шовінізм... в селянських масах»⁵⁹. Події на Всеросійському кооперативному з'їзді, який відбувся 1913 р. у Києві, засвідчували розуміння та готовність селян відстоювати свої національні економічні інтереси. Селяни-делегати з українських губерній активно вступали у дискусії з російськими кооператорами з метою довести необхідність створення союзних структур кооперації національного загальноукраїнського масштабу, які були б незалежними від загальноімперських кооперативних установ. Очевидець зазначав, що «неважко було зустріти в кулуарах цікаву сценку, коли група українських делегатів, переважно селян, оточивши якого-небудь діяча московського банку, намагалася своїми побутовими та практичними аргументами довести йому неправильність позиції московського Народного банку»⁶⁰.

У подіях революційної боротьби перших років 20 ст., в явищі «українського шовінізму» та розумінні національних економічних інтересів українське селянство проявляло не лише усвідомлення своєї етнічної приналежності, а й справжню національну свідомість – виявляло свою усвідомлену належність до України як політико-ідеологічної та соціально-економічної цілості. Отже, стан етнографічної маси у селянському середовищі сполучався із наявністю національно свідомих селян з активною життєвою позицією. Остання проявлялася у зацікавленні літературою рідною мовою, проблемами національного буття і, навіть, діяльній участі в обстоюванні національних інтересів. Специфіку просування тенденції до розвитку етнічного самоідентифікації селянства мимоволі продемонстрував на основі ставлення до творчості Тараса Шевченка Сергій Єфремов. У 1910 р. на сторінках журналу «Наша справа» («Наше дело») він говорив про обізнаність селянства з постаттю поета: «По самих глухих закутках нашого краю почуєш уже тепер од людей про Шевченка»⁶¹. Здається, загальна відомість про Тараса Шевченка, а з тим і оволодіння досягненнями національної культури, серед селянства стали характерними. Бо що може бути далі за «самі глухі закутки»? Однак, наступна фраза вносить ясність у питання про обізнаність з постаттю Шевченка на селі. Єфремов говорив: «...певне, далі ще ширше його слава розійдеться, бо не повинно бути у нас ні одної людини, яка б не знала про цього великого чоловіка»⁶². Тобто,

⁵⁷ Федьков О.М., Магась В.О. «Селянству – владу і землю»... С. 180.

⁵⁸ Яворський М. Історія боротьби клясів на Україні. Начерк лекцій, читаних у Вищій партійній школі. [Харків]: Всеукраїнське державне видавництво, 1921. С. 8.

⁵⁹ Цит. за: Луначарский А. О национализме вообще и украинском движении в частности. *Украинская жизнь*. 1912. № 10. С. 18.

⁶⁰ Садовский В. На киевском кооперативном съезде. *Украинская жизнь*. 1913. № 7-8. С. 57.

⁶¹ Єфремов С. Тарас Шевченко. *Наше дело*. 1910. № 9. С. 6.

⁶² Ibidem.

якась частина селянства володіла досягненнями національної культури, а на іншу частину ще чекало пізнання свого власного національного ества. За деякими оцінками, на Правобережжі селяни мало проявляли інтересу до творчості Тараса Шевченка, а на Лівобережжі – помітно більше⁶³.

У роки Першої світової війни внаслідок комплектації військових частин і з'єднань відбулося знайомство мобілізованих з представниками різних етнічних груп, що населяли Російську імперію. Призвані до армії з українських губерній не могли не пересвідчитися у своїй культурній спорідненості та водночас відмінності від представників інших народів. При цьому з 3,5 млн. (за іншими даними 4,5 млн.), призваних до війська з російської України⁶⁴, близько 2,8 млн. осіб були мобілізовані із сільських населених пунктів⁶⁵ – тобто, представляли селянське населення та становили більшість серед військовослужбовців. Тому появу у російській армії організацій солдатів-українців не можна пояснити інакше, ніж належним рівнем етнічної самоідентифікації українських селян. Наприкінці квітня – на початку травня 1917 р. загалом у російській армії було створено 1 337 згаданих організацій⁶⁶.

Перші революційні події 1917 р. зумовили помітну активність селянства у декларації своїх національних прагнень. У травні-червні 1917 р. низка губернських і повітових селянських з'їздів на Київщині, Катеринославщині, Поділлі, Полтавщині, Харківщині, Херсонщині, Чернігівщині висловилися за необхідність автономного статусу України, що характеризувало селянство як масову складову українського національно-визвольного руху⁶⁷. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд, який відбувся у травні-червні 1917 р., проявив загальну національно-політичну програму українського селянства. З'їзд виступив за державно-територіальну автономію України у складі Росії, українізацію роботи державних і громадських інституцій, впровадження у навчальний процес освітніх закладів української мови, призначення на керівні посади в освітньому відомстві тільки етнічних українців. Селянський форум також висловився щодо етнічних меж українських земель, заявивши, зокрема, про українську належність земель Донбасу та виявив стурбованість правами українців за кордонами України⁶⁸.

Рішення селянського з'їзду засвідчили чітке уявлення авторитетних представників селянського середовища про свою національність і напрямки вирішення національних проблем, включаючи державну організацію й етнографічну територію українського народу та носіїв українського етносу поза її межами.

Проблеми розв'язання національного питання в умовах революційного 1917 р. розглядалися селянством і на інших представницьких заходах та органах

⁶³ Кароєва Т.Р. Розвиток книжкової культури... С. 321.

⁶⁴ Віднянський С.В. Перша світова війна як прояв кризи європейської цивілізації та її вплив на народи Центрально-Східної Європи. *Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна. Українські землі у центрі цивілізаційної кризи*. Київ: Кліо, 2015. С. 27.

⁶⁵ Волковинський В.М. Бойові дії на українських землях. *Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна. Українські землі у центрі цивілізаційної кризи*. Київ: Кліо, 2015. С. 28, 44.

⁶⁶ Ibid. С. 43.

⁶⁷ Верстюк В.Ф. Український національно-визвольний рух... С. 71.

⁶⁸ Хміль І.В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). Київ: Ін-т іст. Укр. НАНУ, 1992. С. 14, 20, 25-26, 34.

врядування: на різноманітних зібраннях селянських представників, у радах селянських депутатів, тощо. Українські землероби активно вимагали автономних прав України у складі Російської республіки⁶⁹.

Оцінку загального поширення серед українського селянства національного усвідомлення передав добре відомий сучасник епохи, один із керівників більшовицької партії в Україні Дмитро Лебідь, який відзначав, що «до моменту Жовтневої революції селянство України наполовину підпало під націоналістичний вплив...»⁷⁰. За цими словами, очевидно, була активна практика політичної діяльності, яка засвідчувала наявність помітної частини національно свідомих селян, існування яких суттєво впливало на суспільно-політичну ситуацію.

Динаміку соціально-політичної активності та політико-ідеологічних симпатій українського селянства в умовах революційної борні 1917-1921 рр. докладно розглянуто у спеціальному дослідженні В.В. Масненка. За його висновками, «...селяни як військово-політична сила відзначалися дуже мінливими настроями. Вони, як правило, спочатку вітали кожну нову владу, яка обіцяла вирішити земельне питання відповідно до їх інтересів, пізніше розчарувалися нею, а в кінці повставали проти неї». Вчений також вказує, що «військові дії озброєного селянства мали переважно оборонний характер (за принципом “захисту власного хутора”). Давалася ознаки локальності селянського мислення, ізольованість “селянського світу”»⁷¹.

Однак не лише соціально-економічні прагнення та домінування місцевих інтересів над загальносуспільними зумовлювали мінливість, прихильність чи ворожість до влади. У взаємодії з різними державно-політичними режимами часів революційної борні активно мобілізувалися і справжні національні почуття українських селян. Так, за твердженням наукової літератури присвяченої селянським виступам 1917 р., селянські маси розглядали Українську Центральну Раду національним органом влади, а від політики Тимчасового уряду вимагали визнання Центральної Ради. Селянство виступало проти розчленування території України відповідно до Інструкції Тимчасового уряду, та підтримувало проголошення III-м Універсалом УНР у межах дев'яти українських губерній⁷².

Підтримка селянством збройної боротьби за збереження Української Народної Республіки, поза сумнівом, була проявом його національної свідомості. Прихильність до УНР визнавалася її супротивниками. В аналітичних документах радянської влади, датованих жовтнем 1919 р., зазначалося, що селяни, «якщо вибирають яку-небудь із існуючих властей, то найменшим злом селянам здається петлюрівська влада»⁷³. Про послідовність у підтримці з боку селянства

⁶⁹ Хміль І.В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. Київ: Наукова думка, 1977. С. 30.

⁷⁰ Лебедь Д. Крестьянство в революции. Октябрьская революция: первое пятилетие. Харьков: Госиздат Украины, 1922. С. 78.

⁷¹ Масненко В.В. Як українські селяни стали воїнами (до соціокультурних і мілітарних аспектів революції 1917-1921 рр.). *Український селянин*. 2018. Вип. 18. С. 57.

⁷² Куташев І.В. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2003. С. 8-9, 11.

⁷³ Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 20, ч. I. Спр. 39. Арк. 88.

УНР твердить сучасна наукова література⁷⁴. Послідовність щодо УНР селянство зберігало навіть вже після витіснення її УСРР. Селянський антирадянський рух 1920-х рр. безпосередньо пов'язаний з керівництвом Української Народної Республіки⁷⁵, й однією з причин його припинення став наказ Симона Петлюри щодо цього у 1924 р.⁷⁶ Та й, власне, сама ж радянська влада публічно визнавала підтримку УНР з боку українського селянства. Так, відомий більшовицький діяч Ян Гамарник на сторінках журнальної преси писав: «Київщина, плацдарм петлюрівських формувань і активних антирадянських виступів у 1919 та 1920 роках...». А далі уточнював: «...тільки в 1921 році ...стала радянською губернією у тому сенсі, що радянський апарат оволодів ...навіть селом»⁷⁷. Тобто, тільки оволодіння селом означало перемогу над «петлюрівщиною».

Водночас підтримка УНР не мала беззастережного характеру та неоднозначно оцінювалася сучасниками. Мемуари офіцерів Армії УНР засвідчують, що певна їх частина вважала селянський повстанський рух фактором поразки боротьби за збереження української державності⁷⁸. Дослідження багатьох сучасних істориків вказують, що Директорія УНР не вповні контролювала селянсько-повстанський рух, й останнє негативно позначалося на боєздатності Армії УНР й у підсумку призвело до «згасання Української революції 1917-1921 рр.»⁷⁹.

Симпатії українського селянства дійсно спостерігалися не лише до Української Народної Республіки, і повстансько-селянський рух мав часом різновекторний характер. У центральних губерніях повстанські формування поділялися на анархістські, національні, які орієнтувалися на УНР, а також такі, що не мали визначеної ідейно-політичної спрямованості. Щоправда, вже на початку 1920-х рр. домінуючою стає «уенерівська» течія⁸⁰. На Слобожанщині домінували анархістські селянські загони, але були й «уенерівські» та невизначеної орієнтації⁸¹.

У певній формі прихильність селянства існувала й щодо УСРР. У документах періоду революційної боротьби зустрічається, зокрема, й таке: «Серед селян досить популярна ідея радянської влади, більше ніж яка-небудь інша...»⁸². Однак, у разі підтримки більшовицької влади українські селяни ставили вимоги, що

⁷⁴ *Нестеров О.В.* Селянський повстанський рух на правобережній Україні (1919 р.): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2001. С. 10; *Зозуля Н.М.* Повстанський рух на Середньому Подніпров'ї (1918-1922 рр.) за спогадами старшин армії УНР: автореф. дис... канд. іст. наук. Черкаси, 2018. С. 12; *Боган С.М.* Повстанський рух в Одеській губернії у 1920-1923 роках: автореф. дис... канд. іст. наук. Одеса, 2003. С. 15.

⁷⁵ *Боган С.М.* Повстанський рух в Одеській губернії у 1920-1923 роках: автореф. дис... канд. іст. наук. Одеса, 2003. С. 15.

⁷⁶ *Красносілецький Д.П.* Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920-1924 роках: автореф. дис... канд. іст. наук. Чернівці, 2007. С. 13.

⁷⁷ *Гамарник Я.* Итоги 1921 года и ближайшие задачи. *Журнал Киевского губернского экономического совещания.* 1922. № 1. С. 4.

⁷⁸ Див.: *Зозуля Н.М.* Повстанський рух на Середньому Подніпров'ї (1918-1922 рр.) за спогадами старшин армії УНР: автореф. дис... канд. іст. наук. Черкаси, 2018. С. 8, 14.

⁷⁹ *Щербатюк В.М.* Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років: українська історіографія: автореф. дис... докт. іст. наук. Київ, 2013. С. 25.

⁸⁰ *Демартино А.П.* Повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України (1920-ті роки): дис... канд. іст. наук. Київ, 2015. С. 173.

⁸¹ *Резніков В.В.* Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918-1923 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. Харків, 2016. С. 15.

⁸² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20, ч. I. Спр. 39. Арк. 88.

засвідчують і їхнє усвідомлення своєї національної належності, і розуміння загальноукраїнських національних інтересів. Так, вони відмовлялися воювати за межами України. Показовий випадок трапився у 1919 р. у Радомишльському повіті на Київщині. З наближення армії Денікіна була оголошена мобілізація, до якої місцеві селяни поставилися лояльно. Однак дізнавшись, що служити доведеться на території Росії, за словами авторитетного сучасника, «...усі розбіглися і рознесли по околиці села... вістку – Денікін у декількох верстах від наших сіл, а нас везуть до Великої Росії...». Під час чергової хвилі мобілізації «населення вже не пішло» до Червоної Армії, і «молодь повтікала у навколишні ліси». Але воювати з білогвардійцями селяни не відмовлялися, і виявляли готовність йти до «української червоної армії», бо вони «українські більшовики». Водночас селяни категорично не хотіли «виїхати до Великої Росії, бо Денікін стоїть... біля їх сіл»⁸³. За такої ситуації і більшовицька влада реагувала на селянство як на цілком певне національне явище. За наслідками свого правління, за словами сучасника, «радянська влада палила цілі села... і селянську бідноту» та «розстрілює члена своєї партії (КПУ)... тільки за те, що він заявив про свої українські симпатії»⁸⁴.

Не дивно, що за даними інформаційного відділу ЦК КП(б)У, на жовтень 1919 р. селяни «приходу радянських військ із Росії бояться, як вогню», але водночас «мріють “про своїх” більшовиків». Разом з тим «популярна думка про об'єднання Петлюри з більшовиками»⁸⁵, що ймовірно засвідчує устремління українського селянства до оптимальної версії задоволення своїх і політичних, і культурних, та економічних національних інтересів.

Прикладом реакції пересічних селян на національні утиски демонструє розмова мешканців села Андріївки на Полтавщині. Коли один із співрозмовників порушив питання про політику більшовицької партії – «підкреслив той небезпечний для здобутків революції погляд, з яким пануюча партія ставиться до національного питання» – то присутні «виявили навіть в особі місцевих “більшовиків”, що “так воно не піде..., до нас воно не підходить”»⁸⁶.

Кривава взаємодія влади «всеросійської» партії більшовиків та українських селян проявляє цілком усвідомлену землеробами належність до конкретного етносу та своєї власної країни, і разом з тим сприйняття активними учасниками революційних подій – більшовиками – селянства як верстви з цілком оформленою національною свідомістю.

ПРИЧИНИ ПРОЦЕСУ ЕТНІЧНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ

Об'єктивно виникає питання про причини формування на початку 20 ст. у селянському середовищі етнічної самоідентифікації, проявів захисту загальнонаціональних інтересів. У свій час М.І. Яворський пов'язував це питання з існуванням сталого характеру фермерського господарювання, селян-фермерів, які відзначалися належним рівнем розуміння національних проблем. За його словами, «лозунг: ...політична автономія України... підхопила вся маса сільських

⁸³ ЦДАГОУ. Ф. 43. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 7.

⁸⁴ Ibid. Арк. 1-3.

⁸⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20, ч. I. Спр. 39. Арк. 88.

⁸⁶ Раузів С. На хуторах (Андріївське споживче т-во Демидів. волости Полт. пов.). *Полтавський кооператор*. 1919. № 5. С. 30.

...підприємств»⁸⁷. Подібні думки висловлювали й інші сучасники тієї епохи. Так, один із дописувачів журналу «Українське життя» («Украинская жизнь») у 1914 р. відзначав існування свідомого українського елемента «із сфер заможного селянства», який «утворює клас економічно сильних і політично незалежних фермерів» – тобто, здатних на політичному рівні розуміти та відстоювати національні економічні інтереси⁸⁸. Інший дописувач журналу констатував, що «із селянського середовища виділяються мужики-господарники, ...які не рвуть своїх зв'язків ні з українською національністю, ні з українською мовою...» і «як того і слід очікувати, виростає український капітал в особі середнього селянства, що зберігає національні риси і національну мову корінного населення України»⁸⁹. А далі пояснював природу зв'язку селянського господарювання з національним питанням – різні економічні інтереси великих регіонів імперії. Усвідомлення цих регіональних інтересів, просторові межі яких співпадають з етнографічними, мобілізує національні почуття. «...Усвідомлення обласних інтересів, – відзначав журнал «Українське життя», – що захищаються місцевим капіталом, перетворюючись у національну свідомість, невідворотно веде до націоналізації капіталу на Україні»⁹⁰.

Тема економічних взаємовідносин між українською етнографічною територією й іншими просторами імперії була досить помітною й обговорюваною серед громадськості тих часів. Підкреслювалася особність господарських інтересів людної українських земель і несправедливість політики російського уряду щодо них⁹¹. Зокрема, на сторінках журналу «Український вісник» у 1906 р. вказувалося, що Україна «в загальній сукупності губерній, що до неї входять, не тільки оплачує сама усі вироблені в межах її державні видатки, але ще близько половиною (46%) доходів, що збираються з неї, поступається на користь решти частин держави»⁹².

Такий високий рівень економічних питань, щоправда, міг і не досягати свідомості пересічного селянина-господаря. Але у безпосередній близькості до нього була проблема малоземелля, в умовах належності ґрунтів людям іншої культури – поміщикам-полякам чи росіянам, а також домінування на ринку інших за етнічним обличчям спекулянтів-перекупників, які скуповували та перепродували селянські врожаї. До того ж українським селянам, словами тодішньої преси, «доводилось зустрічати скупника, зазвичай угодованого і жорстокого або його прикажчика, спритного та шахраюватого»⁹³, що лише посилювало відчуття відмінності від іноетнічного елемента та формувало почуття національної окремішності. З цього приводу М.І. Яворський з притаманними його епосі поняттями про селян-господарів писав: «...зненавиджений торговельний капітал російський та свій доморослий, але обрусілий, ось основний ворог

⁸⁷ Яворський М. Україна в епоху капіталізму. Випуск третій: В суперечах імперіалізму. Харків: Держвидав України, 1925. С. 10.

⁸⁸ Правобережець В. Політика польських керівних сфер по отношению к Украине. *Украинская жизнь*. 1914. № 12. С. 35.

⁸⁹ Гордиенко М. Капитализм и русская культура на Украине. *Украинская жизнь*. 1912. № 9. С. 21.

⁹⁰ Ibid. С. 24.

⁹¹ Див.: Оглоблін О. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX-XX в. *Червоний шлях*. 1928. № 9-10. С. 165-179.

⁹² Соколов П. Украина в государственном бюджете России. *Украинский вестник*. 1906. № 2. С. 101.

⁹³ Из Киевской губернии. *Кооперативная жизнь*. 1914. № 20. С. 282.

українського буржуазного новородка»⁹⁴. Власне, в українського селянина-господаря, названого Яворським «буржуазним новородком», були об'єктивні підстави відчуті свою етнічну належність внаслідок економічного протистояння з іноетнічними суб'єктами господарювання.

Інший відомий сучасник епохи, один із лідерів більшовизму в Україні Д.З. Лебідь також відзначав пов'язаність соціально-економічного становища селян-виробників з їх етнічною приналежністю, й образно констатував: «Куркуль українського села... відчув, що національне питання може стати для нього тією силою, за допомогою якої йому, може статися, удасться зберегти своє куркульське благополуччя»⁹⁵. Вже у сучасній літературі на економічний фактор формування етнічної свідомості звернув увагу Б.Кравченко, відзначивши «тісний взаємозв'язок між аграрною боротьбою і національним питанням» починаючи з 1905 р. «Змушене обмірковувати й формулювати свої економічні вимоги, селянство почало усвідомлювати політичні й національні проблеми», – зазначив дослідник⁹⁶.

До економічних підстав додався фактор, так би мовити, мовної відособленості селянства від інших верств і різних інституцій, що використовували мову російську, яка, у свою чергу, була недостатньо доступною для розуміння та використання. З цього приводу вчитель села Лащово Уманського повіту на Київщині, вісім років пропрацювавши за фахом, стверджував, що у сільській школі «вчать на такій мові, якої діти з роду не чули», і дитина «не хоче слухати свого вчителя бо ...його мови не розуміє». Тому «...кожне слово прочитане на московській мові, треба перекладати на українську, коли бажаєш щоб діти його зрозуміли». Водночас застосування української мови викликало у селянських дітей інтелектуальне й емоційне піднесення: «...Як забалакаєш ...рідною мовою, – відзначав сільський учитель, – аж повеселішає і на всі ті запити, що воно мовчало, як балакав до його по московські тепер відповідає так весело, аж осміхається»⁹⁷.

Великий захват викликала українська мова й у дорослих селян. У селі Лебединці Чигиринського повіту у червні 1906 р. відбувся чотиритисячний мітинг, який тривав з семи годин ранку і аж до першої години дня. Увесь цей час на мітингу виступав лише один промовець, але говорив українською мовою, за повідомленням преси – «на рідній мові без спочину». Промова так подобалася чотиритисячному зібранню, що «настрій у народа дуже піднятий», і деякі «голосно плакали, особливо жінки». Врешті-решт, промовець охрип – «так охрип, що його не було вже чути»⁹⁸. Очевидно, чотиритисячне зібрання селян слухало його б і довше, бо «промовника називали спасителем»⁹⁹. Таким чином, українська мова викликала у селянства почуття визнання власного ества та протиставляла іншомовному середовищу, об'єктивно виробляючи почуття культурної спільності.

⁹⁴ Яворський М. Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили. *Червоний шлях*. 1927. № 2. С. 123.

⁹⁵ Лебедь Д. Крестьянство в революции. *Октябрьская революция: первое пятилетие*. Харьков: Госиздат Украины, 1922. С. 78.

⁹⁶ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. Київ: Основи, 1997. С. 49-50.

⁹⁷ І. З-го. Лащово, Уманського повіту. *Рідний край*. 1906. № 26. С. 13.

⁹⁸ [Н.П.]. В селі Лебединці, Чигиринського повіту, 18 червня. *Рідний край*. 1906. № 26. С. 12.

⁹⁹ Ibidem.

Економічні та культурні фактори формування етнічного самоусвідомлення посилювалися невтомною роботою інтелігенції з розвитку національної свідомості народу. Роль інтелігенції у перетворенні етнографічної маси селянства у національно свідому спільність визнавали імперські органи правопорядку. За матеріалами Київського охоронного відділення, українське населення «інертне і важко піддається всякого роду обробці». Більш того – «інстинктивно... прагне до злиття з великоросами». Однак, «малоросійська інтелігенція, надихаючись сепаратистськими ідеями..., зробила великі успіхи у сенсі пропаганди неправдивого вчення про походження України, ...а також ідеї про можливості... "самостійної України" і зробила велетенські кроки у випуску української літератури, зі спробами поширення такої серед народних мас»¹⁰⁰. Зрештою, сучасні наукові дослідження стверджують, що підтримка селянством національних владних інституцій відбувалася під впливом українських політичних партій¹⁰¹ – тобто, зовнішніх ідейних факторів, які зумовлювала інтелігенція.

Бурхливі соціально-політичні обставини початку 20 ст. – війни та революції – також сприяли етнічному самоусвідомленню селянства. Концентрація та контакти селян в армійських частинах і підрозділах з представниками різних етносів, вимушена чи цілеспрямована підтримка тих чи інших політичних режимів та їхніх збройних формувань часів революційної борні прискорювали процес етнічної самоідентифікації.

Висновки

У селянському середовищі Наддніпрянської України щодо уявлень про власну етнічну приналежність сполучалися різні тенденції. Певна частина селян в етнічному відношенні себе не ідентифікувала, інтересу до національної культури не проявляла, до спроб її розвитку ставилася стримано. Водночас у місцях постійних контактів з представників інших національностей селянство відрізняло себе від них, маючи в арсеналі своєї свідомості ознаки іноетнічних сусідів. Серед певної частини селянства спостерігався інтерес до україномовної літератури. Нарешті, виразно помітною була тенденція до усвідомлення і своєї етнічної належності, і розуміння загальнонаціональних інтересів, і навіть готовність до їх захисту, у тому числі й збройним шляхом, жертвовно ризикуючи життям.

Означені тенденції співпадали у часі та становили якісно різні явища й рівні етнічного розвитку. Однак, ці тенденції, очевидно, становили етапи етнічного поступу українського селянства, яке вступило у період етнічної трансформації, формування національної свідомості. Різні за етнічними характеристиками частини селянства відносно інтенсивно проходили шлях від етнографічної маси до національної спільноти. Причинами такої трансформації стала сукупність культурних, соціальних, політичних та економічних факторів суспільного життя кінця 19 – початку 20 ст. Культурно-пропагандистська та політико-ідеологічна робота інтелігенції, участь у визначальних соціально-політичних і воєнних подіях, втягування селянського господарювання до товарно-ринкових відносин з представниками інонаціонального середовища посприяли формуванню етнічної ідентичності серед селянства.

¹⁰⁰ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 861. Од.зб. 259, ч. 1. Арк. 44зв.

¹⁰¹ Куташев І.В. Селянський рух в Україні... С. 8-9, 11.

Ймовірно у межах означеного періоду далеко не усі представники селянського загалу Наддніпрянщини подолали шлях від носія етнографічних ознак до національно свідомих представників соціуму. Усвідомлення національної належності та загальнонаціональних інтересів, очевидно, відбулося передусім серед тих, кого не оминули інформаційні потоки тієї епохи, вир культурно-освітнього та політичного життя, участь у трагічних воєнних подіях та жорсткій революційній боротьбі. Суворість історичного плину початку 20 ст. формувала середовище національно свідомого українського селянства.

Фінансування. Стаття підготовлена за результатами фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

REFERENCES

- Abrazumova, O.M. & Kornovenko, S.V.** (2017). *Social and political activism of USSR villagers during the years of NEP*. Cherkasy: ChNU [in Ukrainian].
- Bohan, S.M.** (2003). *The insurgent movement in Odesa province in 1920-1923* (Extended abstract of Candidate's thesis). Odesa [in Ukrainian].
- Borodaevskiy, S.** (1906). From a trip to Ukraine. *Ukrainskij vestnik*, 10, 731-737 [in Russian].
- Demartino, A.P.** (2015). *The insurgent movement in the Middle Dnieper region of Ukraine (1920s)* (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Domanytskiy, V.M.** (2013). Who are we? What are we? And what do we need?. In *Iz naukovo-tvorchoi spadshchyny*, (Vol. 3, pp. 272-278). Cherkasy: vydavets Chabanenko Yu.A. [in Ukrainian].
- Drovoziuk, S.** (2002). The issue of national consciousness of the peasantry in the 20-30s of the XXth century in Ukrainian historiography. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 13, 30-33 [in Ukrainian].
- Dontsov, D.** (1912). Ukraine in modern european literature. *Ukrainskaya zhizn*, 12, 44-55 [in Russian].
- Dontsov, D.** (1913). "The friends of the Ukraine". English press about Ukraine and the Ukrainian issue. *Ukrainskaya zhizn*, 10, 34-39 [in Russian].
- Fedkov, O.M. & Mahas, V.O.** (2011). *"To the peasantry – power and land". All-Russian peasant union in Ukraine*. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka [in Ukrainian].
- Filiniuk, V.A.** (2016). *Everyday life of the peasantry of Right-Bank Ukraine in the period of the Central Rada*. (Candidate's thesis). Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Gamarnik, Ya.** (1922). Results of 1921 and immediate tasks. *Zhurnal Kievskogo gubernskogo ekonomicheskogo soveshaniya*, 1, 3-19 [in Russian].
- Gordienko, M.** (1912). Capitalism and Russian culture in Ukraine. *Ukrainskaya zhizn*, 9, 16-31 [in Ukrainian].
- Haukhman, M.V.** (2012). The Ukrainian peasantry of Right-Bank Ukraine in nation-building (1905-1914): between Russian and Ukrainian projects. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats*, 33, 98-108 [in Ukrainian].
- Horban, T.Yu.** (2010). *The evolution of the idea of national self-determination in Ukrainian social and political thought of the late 19th and first quarter of the 20th centuries*. (Extended abstract of Doctor's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Horban, T.Yu.** (2011). The problem of formation of the nation and national consciousness in the views of Ukrainian public and political figures of the early 20th century. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st., XVIII*, 294-301 [in Ukrainian].
- Ivanov, V.V.** (1893). Modern village in Kharkiv province. *Harkovskij sbornik*, 7, 1-28 [in Russian].
- K.** (1909). All-Russian intelligentsia in Ukraine. *Ukrainska khata*, 9, 489-497 [in Ukrainian].
- Karoieva, T.R.** (2016). *The development of book culture as a factor in the modernisation of society in the Ukrainian provinces of the second half of the 19th and early 20th centuries*. (Doctor's thesis) Kyiv [in Ukrainian].
- Karr, E.** (1990). *History of Soviet Russia. Book 1: Bolshevik Revolution. 1917-1923*. Vol. 1-2. Moskva: Progress [in Russian].
- Khmil, I.V.** (1992). *The First All-Ukrainian Peasants Congress (May 28 – June 2, 1917)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

- Khmil, I.V.** (1977). *The working peasantry of Ukraine in the struggle for Soviet power*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Konyk, O.O.** (1994). *Activities of peasant deputies from Ukraine in the 1st and 2nd State Dumas*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Kornovenko, S.V. & Gerasimenko, O.V.** (2017). *Peasant rebel. Peasant revolution in Ukraine in 1902-1917*. Cherkasy: Yu.A. Chabanenko [in Ukrainian].
- Krasnosiletskyi, D.P.** (2007). *The anti-Bolshevik movement of peasants in the right-bank part of the USSR in 1920-1924*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Chernivtsi [in Ukrainian].
- Kravchenko, B.** (1997). *Social change and national consciousness in the 20th century in Ukraine*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Kutashev, I.V.** (2003). *The peasant movement in Ukraine (March 1917 – April 1918)*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Lebed, D.** (1922). The peasantry in the revolution. In *The October Revolution: the first five-year period*, (pp. 77-81). Kharkov: Gosudarstvennoe izdatelstvo Ukrainy [in Russian].
- Lunacharskij, A.** (1912). On nationalism in general and the Ukrainian movement in particular. *Ukrainskaya zhizn*, 10, 9-22 [in Russian].
- Masnenko, V.V.** (2018). How Ukrainian peasants became warriors (to the socio-cultural and military aspects of the revolution of 1917-1921). *Ukrainskyi selianyn: zbirnyk naukovykh prats*, 18, 49-59 [in Ukrainian].
- Mykhailiuk, O.V.** (2007). The peasantry of Ukraine in the first decades of the 20th century: socio-cultural processes. Dnepropetrovsk: Innovatsiia [in Ukrainian].
- Mykhailiuk, O.V.** (2009). *The peasantry of Naddnieper Ukraine in the first decades of the 20th century. (1900-1922): sociocultural transformations*. (Extended abstract of Doctor's thesis). Dnipropetrovsk: DNU [in Ukrainian].
- N.P.** (1906). In the village of Lebedyntsi, Chyhyryn district, 18 June. *Ridnyi krai*, 26, 12 [in Ukrainian].
- Nesterov, O.V.** (2001). *The peasant insurgent movement in the right-bank Ukraine (1919)*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Ohloblin, O.** (1928). The problem of the Ukrainian economy in the scientific and public thought of the 19th and 20th Centuries. *Chervonyi shliakh*, 9-10, 165-179 [in Ukrainian].
- Ostapchuk, T.** (1913). Babintsi, Skvyra district (Kyiv region). *Maiak*, 25, 12-13 [in Ukrainian].
- Padalka, L.V.** (Comps.). (1905). *What the population of Poltava province said about their old way of life*. Poltava: Elektricheskaya tipografiya G.I. Markevicha [in Russian].
- Pogodin, A.** (1912). The need for a Ukrainian programme. *Ukrainskaya zhizn*, 12, 91-93 [in Russian].
- Pravoberezhec, V.** (1914). Policies of the Polish governing spheres towards Ukraine. *Ukrainskaya zhizn*, 12, 15-36 [in Russian].
- Prokopchenko, S.** (1917). Ukrainian library for chliborob. *Hliborob*, 13-14, 396-397 [in Russian].
- Prysiazhniuk, Yu.P.** (2007). *The Ukrainian Peasantry of Nadnypriansk Ukraine: A Sociomental History of the Second Half of the Nineteenth – Early Twentieth Centuries*. Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].
- Rauziv, S.** (1919). On the hamlets. *Poltavskyi kooperator*, 5, 29-30 [in Ukrainian].
- Reznikov, V.V.** (2016). *Peasant insurgency in the Slobozhanshchyna (1918-1923)*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kharkiv [in Ukrainian].
- Riabchuk, M.** (2000). *From Malorossia to Ukraine: the paradoxes of belated nation-building*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Rumiantseva, S.S.** (2002). *The language issue in the activities of the national intelligentsia of Naddnyprianshchyna Ukraine (1900-1917)*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Rusova, S.** (1914). An Englishman on the Ukrainian issue. *Ukrainskaya zhizn*, 5-6, 86-91 [in Russian].
- Sadovskij, V.** (1913). At the Kiev co-operative congress. *Ukrainskaya zhizn*, 7-8, 52-60 [in Russian].
- Selianyn** (1906). Kamyshna, Myrhorod district, Poltava province. *Ridnyi krai*, 46, 15 [in Ukrainian].
- Spectator** (1906). In Ukraine. *Ukrainskij vestnik*, 2, 124-127 [in Russian].
- Shcherbatiuk, V.M.** (2013). *Peasant insurgent movement in Ukraine 1917-1921: Ukrainian historiography*. (Extended abstract of Doctor's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Shporliuk, R.** (2016). *The formation of modern nations: Ukraine-Russia-Poland*. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
- Sokolov, P.** (1906). Ukraine in the Russian state budget. *Ukrainskij vestnik*, 2, 97-103 [in Russian].
- Sriblianskiy, M.** (1913). On the border (Hlukhiv district in Chernihiv region and Sevsk district in Orel region). *Maiak*, 6, 10-11 [in Ukrainian].
- Tataryn, T.** (1906). Ukrainian magazines in rural areas. *Ridnyi krai*, 40, 8-9 [in Ukrainian].

- Trehub, H.** (2012, 12 liutoho). Roman Shporliuk: A modern nation begins with words: "We are different, but we are all Ukrainians". *Istorychna pravda*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/12/72390/> [in Ukrainian].
- Ya, V.** (1906). Kolodyste. Zvenyhorodka district. *Ridnyi krai*, 21, 14 [in Ukrainian].
- Venherska, V.O.** (2013). 'Ukrainian projects' and nation-building in the Romanov and Habsburg empires: ideas, concepts, practices (late 18th – early 20th century). (Extended abstract of Doctor's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Vermenych, Ya.V.** (2016). *Constructing Ukrainian identity: national and regional projects in the second half of the 19th and early 20th centuries*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Verstiuk, V.F.** (2003). The Ukrainian national liberation movement (March-November 1917). *Ukrainskyi historychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 3, 63-81 [in Ukrainian].
- Vidnianskyi, S.V.** (2015). The First World War as a manifestation of the crisis of European civilisation and its impact on the peoples of central and eastern Europe. In *The First World War of 1914-1918 and Ukraine. Ukrainian lands in the centre of a civilisational crisis*, pp. 7-27. Kyiv: Klio [in Ukrainian].
- Vilson, E.** (2004). *Ukrainians: an unexpected nation*. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
- Volkovynskyi, V.M.** (2015). Hostilities on Ukrainian soil. In *The First World War of 1914-1918 and Ukraine. Ukrainian lands in the centre of a civilisational crisis*, (pp. 28-44). Kyiv: Klio [in Ukrainian].
- Yefremov, S.** (1910). Taras Shevchenko. *Nashe delo*, 9, 6-7 [in Russian].
- Yakymynska, L.V.** (2012). Historiographical analysis of the mentality of the Ukrainian peasantry. *Chornomorskyi litopys*, 5, 135-140 [in Ukrainian].
- Yavorskyi, M.** (1921). *History of class struggle in Ukraine. An outline of lectures given at the Higher Party School*. [Kharkiv]: Vseukrainske derzhavne vydavnytstvo [in Ukrainian].
- Yavorskyi, M.** (1925). *Ukraine in the epoch of capitalism. Third edition: In debates of imperialism*. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy [in Ukrainian].
- Yavorskyi, M.** (1927). The problem of Ukrainian, national, democratic revolution of 1917, its historical basis and moving efforts. *Chervonyi shliakh*, 2, 108-134 [in Ukrainian].
- Z-kho, I.** (1906). Lashchovo, Uman district. *Ridnyi krai*, 26, 12-13 [in Ukrainian].
- Zozulia, N.M.** (2018). *The insurgent movement in the Middle Dnieper region (1918-1922) according to the memories of senior officers of the UNR army*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Cherkasy [in Ukrainian].